

Rózsa levelei: Weisz Emil bergen-belsenii naplója (1945)*

HUHÁK HELÉNA

*A tanulmány a BO/00023/22/2. sz. Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH 142230. sz. Posztdoktori kiválósági program támogatásával valósult meg.

Auschwitz-Birkenau irányítói 1944 tavaszán és nyarán, a magyar transzportok érkezésekor jutottak a legközelebb annak a modern, ipari népirtásnak a megvalósításához, amelyet a tábor a holokauszt emlékezetében szimbolizál. A táborkomplexumban elkövetett tömeggyilkosságok minden harmadik áldozata magyar volt. Ez meghatározza a magyarországi holokauszt homogén képét és a gázkamrákban meghalt férfiakkal, nőkkel és gyerekekkel azonosítja az üldöztetés valamennyi áldozatát: a munkaszolgálatosokat, a nyilas razziák elszenvetőit, illetve a lengyelországi tábort elkerülő vonatokra kényszerített magyar állampolgárokat. A magyarországi holokauszt Auschwitz-központú elbeszélésében a népirtás további helyszínei mellett az ezeken a helyszíneken keletkezett források sem kaptak kellő figyelmet. Így a népirtás európai történelmében is jelentős forráscsoport, a mintegy félszáz – Auschwitzon kívül keletkezett – lágernapló javarésze teljesen ismeretlen. E naplók egyike több mint negyven évvel ezelőtt került a Magyar Zsidó Levéltár gyűjteményébe.

Weisz Emilt (1895–1945) 1944 decemberében munkaszolgálatosként deportálták Bergen-Belsenbe, ahol 1945 januárjától áprilisban bekövetkezett haláláig naplót vezetett. Feljegyzéseit feleségéhez, Hirschfeld Rózsához írta, akitől a Teleki tér egyik gyűjtőtáborra alakított házában szakították el a razziázó nyilasok. Ez a körülmény meghatározza a szöveg személyes jellegét, érzelemgazdag stílusát és a külső/belső világ elbeszélésének viszonyát. A napló a bergen-belsenii tábornak a hírek és az éhség köré szerveződő mindennapjairól

szól. Emellett a bejegyzések egy budapesti zsidó család működését és a családban betöltött férfi szerepeket is bemutatják.

Weisz Emil elbeszélése azon fővárosi zsidók történetéhez tartozik, akiket az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel után deportáltak. A vidéki zsidók tavaszi, nyári elhurcolásával ellentétben a német vereségek és a frontvonalak mozgása miatt ezeket a transzportokat már nem a megszállt Lengyelországba és nem Auschwitz-Birkenauba, hanem a Harmadik Birodalom belsejében fekvő táborokba szállították. A naplói a budapesti zsidók megkülönböztetett csoportjába került azáltal, hogy Bergen-Belsen különleges táborrészének, az ún. cseretábornak a foglya lett. A cseretáboron belül létrehozott Ungarnlager az észak-németországi lágert – Auschwitztól teljesen eltérő okokból – meghatározó szereppel ruházta fel a magyarországi deportálások történetében. Ezért Weisz Emil naplójának forrásértékét azon túl, hogy a kevés számú, valós idejű és áldozati perspektívájú elbeszélések egyike, keletkezési helye is növeli.

A tábor története elsősorban a felszabadulás szemszögéből és a második világháború brit narratívájának részeként ismert.¹ Ennek következtében a brit–kanadai csapatok megérkezése előtt evakuált „cserezsidók”, valamint az általuk írt naplók sem kerültek a figyelem középpontjába.² Ugyanakkor nem csak a különleges táborrészben keletkezett egykorú beszámoló maradt ki a holokauszt kánonjából. A történeti munkákban idézett személyes források többsége nem lágernapló. Az áldozatok tapasztalatait a nagyobb számú (Auschwitz-) memoárból, gettónaplókból és a bujkálás időszakában írt naplókból

¹Lásd: SHEPHARD, Ben: *After Daybreak: The Liberation of Bergen-Belsen*. London: Jonathan Cape, 2005; CELINSKAK, Mark: *Distance from the Belsen Heap. Allied Forces and the Liberation of a Nazi Concentration Camp*. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2015.

²KUSHNER, Tony – CESARANI, David – REILLY, Jo – RICHMOND, Colin: *Approaching Belsen: An Introduction*, *Holocaust Education*, 5 (2–3), 1996. 3–33.

ismerhetjük meg.³ A holokauszt legszélsőségesebb helyszínének számító táborok és a naplóírás közötti kapcsolat szisztematikus feltárása még várat magára.

Az általam ismert közel félszáz magyar zsidó lágernapló közül hat keletkezett Bergen-Belsenben. Weisz Emil tanúságtétele a naplók egynegyedét jelentő férfiszerzők által írt szövegek egyike. Továbbá e forráson kívül csupán egyetlen egy olyan naplót ismerek, amelynek szerzője nem élte túl a deportálást.⁴ A naplóíró hagyatékát 1981-ben bizonyos H. Lajosné ajándékozta a Zsidó Múzeumnak, akinek a naplóíróhoz fűződő kapcsolatáról nem árulkodik feljegyzés. Mivel Weisz Emil a papírhány miatt a magával vitt iratokra is írt, így a napló mellett néhány dokumentum is rendelkezésre áll az életút rekonstruálására. Mindezekből kiderül, hogy a naplóíró 1931-ben kötött házasságot Hirschfeld Rózsával Budapesten.⁵ Férj és feleség, valamint a naplóíró édesapja a Dob utcában lakott. A naplóíró fehérenműkészítőként, Frisch Ignác Rákóczi úti férfi és női kelengye szaküzletének társtulajdonosaként tartotta el családját. Szintén a napló alapanyagául szolgál Frisch Ignác 1944. május 12-i igazolása arról, hogy Weisz Emil a fehérenműkészítő cég társtulajdonosa. A Weisz család a vallásos zsidókhoz, azon belül a neológ hitközséghez tartozott, a feleség péntek este gyertyát gyújtott, és tartották a vallási ünnepeket. Weisz Emil 1944 szeptemberében a zsidóellenes törvények hatálya alól mentesítést kapott Horthy Miklós kormányzótól első világháborús érdemeire való tekintettel,

³Erre példa: GARBARINI, Alexandra: *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2006; GOLDBERG, Amos: *Trauma in First Person: Diary Writing During the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press, 2017; SIMON, Amy: *Emotions in Yiddish Ghetto Diaries Encountering Persecutors and Questioning Humanity*. London: Routledge, 2023.

⁴N. Gyula a strasshofi csoporttal érkezett Bergen-Belsenbe, a tábor 1945. tavaszi evakuálásakor az április 7-i transzportba került, amit Farslebennél szabadítottak fel, és Hillerslebenbe helyeztek el. A naplóíró kórházba kerülése után, április 14-étől a naplót a fia folytatta, aki leírta és le is rajzolta, hogy hová és kikkel temették el édesapját. *N. Gyula naplója*. USHMM, 2000.13.1.

⁵A házasság híre a sajtóban: *Pesti Hírlap*, 1931. július 7. 12.

ám a nyilas hatalomátvétel után ezt a kivételezettséget az új belügy-miniszter megszüntette. Férj és feleség egyaránt svájci védlevéllel rendelkezett, 1944 végén ezek a dokumentumok azonban már nem jelentettek biztonságot.

A napló történeti háttérének bemutatása után a naplóíró elbeszélését családtörténeti perspektívából elemzem. Weisz Emil naplója nemcsak a bergen-belseni állapotokról, de a két világháború között, Budapesten élő zsidó családok értékrendjéről, mindennapjairól, a nők és férfiak hagyományos szerepeiről is tudósít. Jelen esetben a napló tartalma mellett a naplóíró által követett elbeszélői mintázat, a feleséggel folytatott képzeletbeli, egyoldalú levelezés is megerősíti, hogy a naplóíró történetét a család kontextusában kell értelmeznünk. A család újraegyesítése és a régi élet folytatása keretezi a napló két legfontosabb témájának, az éhségnek és a híráramlásnak az elbeszélését is. Az éhező test legyőzésének, az egészség megóvásának újra és újra leszögezett célja a túlélés és a férj visszatérése a feleséghez. A hírek, pletykák és azok értékelései a megmenekülés, a svájci utazás mítosza körül forognak. A napló azt bizonyítja, hogy ahogyan a családon belüli szerepek és dinamikák drasztikusan megváltoztak a holokauszt alatt, úgy a férfi és női elbeszélések sem feltétlenül követték a korszakban tradicionálisként számontartott szerepfelfogásokat.⁶

Naplóírás a cseretáborban

A naplóírók a legkülönbözőbb műfajok és narratív keretek elemeiből merítettek ahhoz, hogy megfogalmazzák gondolataikat. A napló műfaji meghatározására több példát is találunk a szakirodalomban. Ezek a sajátos szövegek azonban ellenállnak a szigorú meghatározásoknak és kategorizálásnak. Azt állítom, hogy legfeljebb bizonyos

⁶E szerepfelfogások számos egyéb tényező – etnikum, társadalmi osztály, életkor, lakóhely, hagyománykövetés/modernitás – szerint is változtak, erről lásd bővebben: OFER, Dalia: *The Family under Duress: A Male Perspective*. In: Christian GERLACH (ed.): *On the Social History of Persecution*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2023. 53–70.

narratív mintákat azonosíthatunk, amelyek szövegről szövegre, de jellemzően egyetlen szövegen belül is változnak, és amelyeket nagyban meghatározták azok az egyedi körülmények, amelyek között a magyarországi deportálások lezajlottak és amelyek a tábori mindennapokat meghatározták.

Bergen-Belsent a náci táborrendszer történetében létrehozásának célja és utolsó hónapjai különböztetik meg. Az 1943-ban kialakított láger eredendően zsidó túsok átmeneti elhelyezésére szolgált, akiket a szövetségesek által internált németekkel akartak kicserélni. A cseretábor 1944 nyarán az ún. Kasztner-csoport megérkezésével magyar táborrészrel bővült. Bergen-Belsent azonban legfőképpen nem ez a különleges funkció, hanem az 1945 áprilisában, a temetetlenül heverő hullák ezreiről készített angolszász fényképek és filmek tették hírhedtté, amelyek nagyban meghatározták a nyugati világ holokausztképét.⁷ A naplóíró a cseretáborból nézhetett végig a tábori viszonyok rohamos leromlását, ami a kivételezett táborrészt sem kímélte meg.

Weisz Emilt 1944. december 4-én deportálták Budapestről Bergen-Belsenbe. A transzportra a főváros több pontján, köztük a Teleki téren létrehozott gyűjtőtáborokba zsúfolt sárga csillaggal jelölt személyek, köztük munkaszolgálatos századok tagjai kerültek.⁸ Ezt a 2000 főt nevezi a szakirodalom második Kasztner-csoportnak, mivel egy része ugyancsak a Zsidó Segély- és Mentőbizottság, valamint az SS közti háttéralku eredményeként került a táborba, ahol az addigra már Svájcba menekített magyar zsidók táborrészét,

⁷LATTEK, Christine: *Bergen-Belsen. From „Privileged” Camp to Death Camp*. In: Jo REILLY – David CESARANI – Tony KUSHNER – Colin RICHMOND (eds.): *Belsen in History and Memory*. London: Frank Cass, 1997. 37.

⁸Gyűjtőtábor működött a budapesti Columbus utca 46. szám alatt, a józsefvárosi Teleki tér 3., 4. és 10. számú, korábban a nyilasok álltak kiürített épületeiben, valamint a munkaszolgálatos századok részére az Albrecht laktanyában (Lehel utca 35–37.).

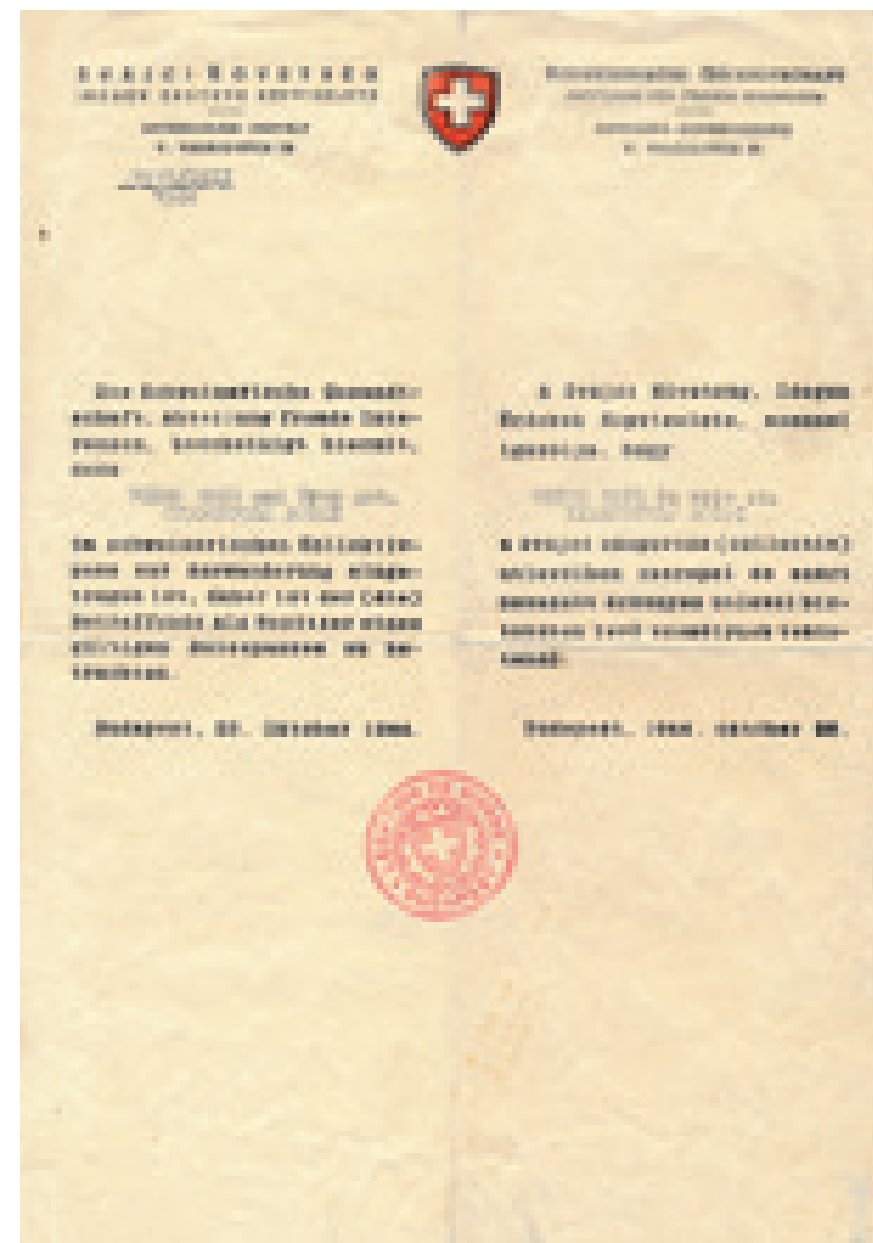
az ún. Ungarnlagert foglalta el.⁹ Bergen-Belsen Ungarnlagere 1944. július 9-én jött létre, amikor az első Kasztner-csoport tagjai, 1684 fős létszámmal megérkeztek Budapestről. A családok együtt maradhattak, saját ruháikat, csomagjukat megtarthatták, az időközben kialakított fogolytábori szektorokhoz képest jobb ellátást kaptak és kényszermunkát sem végeztek velük.¹⁰ Weisz Emil csoportja 1944. december 12-én (vagy 14-én) érkezett meg az Ungarnlagerbe, amelynek barakkjain a strasshofi gyűjtőtáborból egy héttel korábban ideszállított vidéki zsidókkal osztozott. Utóbbiaknak a Teleki téren a nőktől elkülönített férfiakkal ellentétben megadatott, hogy a családok – a férfiak munkaszolgálatos behívása miatt leginkább a nők, gyerekek és az idősebb szülők – együtt maradhattak.¹¹

Továbbá 1944 végén az ún. karácsonyi transzporttal budapesti nők érkeztek a lágerbe. Valamennyiüket a nyilasok a csillagos és védett házakból a Teleki tér kiürített épületeibe vezették, majd a Józsefvárosi pályaudvaron bevagonírozták. Őket azonban nem a kivételezettek lágerrészbe helyezték el, hanem a női fogolytábor lakói lettek, ahol semmiféle előnyt nem élveztek és más európai nemzetek zsidóságának éhező tízezreivel együtt szenvedtek. Weisz Emil felesége svájci védlevél birtokosaként szintén felkerülhetett erre a transzportra, de erre vonatkozólag a hagyaték nem tartalmaz forrást.

⁹ A Kasztner-ügy megítéléséhez lásd: OLOSZ Levente: *Narratívák fogságában. A Kasztner-ügyről szóló tudományos és közéleti diskurzusok története. Clio kötetek 10*, Budapest: Clio, 2022.

¹⁰ A németekkel való alkudozás eredményeként 314 személyt már augusztusban Svájcba szállítottak, akiket társaik december 4-én követtek. A Bergen-Belsenbe tartó transzportok útvonalairól lásd: SZÉCSÉNYI András: Magyar deportáltak útvonalai Bergen-Belsenbe (1944–1945) a tanúságtételek tükrében. In: GECSÉNYI Lajos (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest: Milton Friedman Egyetem, 2019. 175–191.

¹¹ Az ausztriai mezőgazdasági és gyári munkát végző alföldi zsidóság transzportja 2178 utast számlált. E csoport tagjai osztrák és cseh-morva területeken végeztek kényszermunkát, és mivel munkaerőként használták őket, ezért élelmezésük is jobb volt. A strasshofiakról lásd továbbá: LAPPIN-EPPEL, Eleonore: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeitsinsatz–Todesmärsche–Folgen*. Wien: Lit Verlag, 2010.

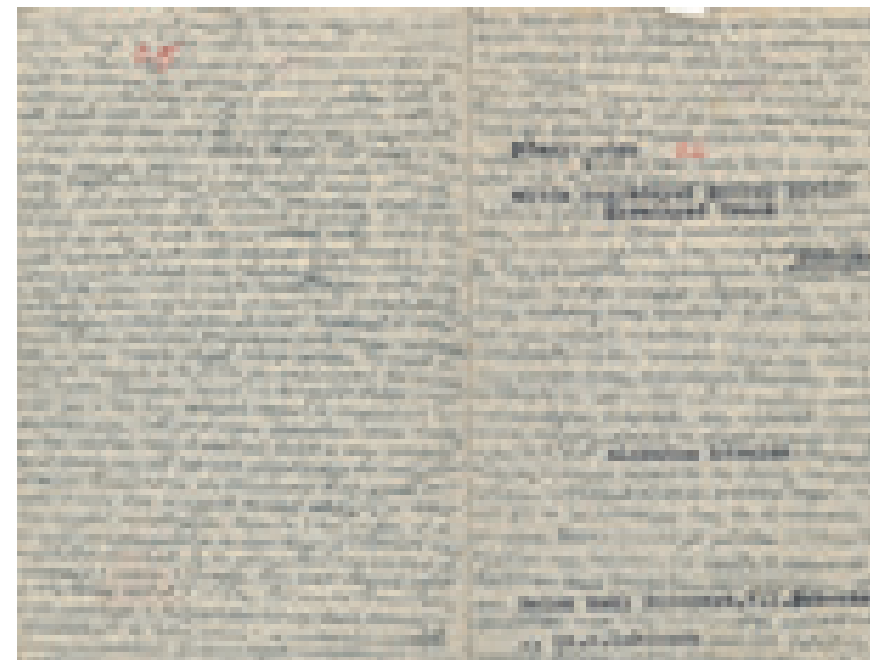
Weisz Emil és Hirschfeld Rózsa svájci védlevele

Amikor Weisz Emil megérkezett Bergben-Belsenbe, a tábor egy átalakulási folyamat elején tartott. A táborparancsnokságot december 2-án az Auschwitz-Birkenauból érkezett Josef Kramer SS-Hauptsturmführer vette át. Ez a ká pórendszer bevezetését, az erőszak és a brutalitás fokozódását, az élelmezés csökkenését eredményezte, amit az egyre elviselhetlenebb zsúfoltság, majd a tífusz kitörése súlyosbított. A Kramer-féle táborvezetés működésének hatása leginkább a fogolytáborban, de a cseretáborban, így a magyar táborban is érződött. Közel sem volt már olyan kivételesen jó a helyzet, mint az első Kasztner-csoport idején, akik még korlátozott tábori autonómiával is rendelkeztek.

A cseretábor különleges helyzete a fennmaradt naplók magas számában is megmutatkozik. A bergben-belseni emlékhely által számon tartott harminc napló java része hollandok, kisebb része a magyarok lakta különleges táborrészben íródott.¹² A cseretáborban a csomagok biztosították az írás kellékeit, használhatták erre a célra az otthonról hozott papírokat, füzeteket, de beszerezhették azokat a tábori piacon is, ahol a cserealapot az élelmiszeradagjuk, ruházatuk egy része biztosította. Emellett a széleskörű naplóírás a tábor szigorú ellenőrzésének, a csomagok átkutatásának hiányára is következtetni enged. Ebben az egyre nagyobb zsúfoltság miatt a táborrend fellazulása, majd a tífusz kitörése után a német őrök távolmaradása is közrejátszhatott.

Az 1944 végén érkezett magyarországi csoport ellátásának romlása nemcsak a kevesebb ételadagban, de a papírhiányban is megmutatkozott. Weisz Emil naplója nem klasszikus naplóformátum, feljegyzéseit nem könyvbe, füzetbe fűzött oldalak, hanem különböző, részben újrahasznosított papírlapok őrzik. Nagy örömmel közölte, mikor szerzett egy ív levélpapírt. Amikor ez is elfogyott, akkor a magával hozott, ám feleslegessé vált, hivatalos dokumentumokra kerültek a naplóbejegyzések, így a svájci követség

¹² RAHE, Thomas: Bevezető. Kolb Jenő naplója és a Kasztner-csoport a bergben-belseni koncentrációs táborban. In: RAHE, Thomas – FISCHER Lajos (eds.): *Kolb Jenő: „Hit az emberben”. Bergen-belseni napló.* Göttingen: Wallstein, 2021. 52.

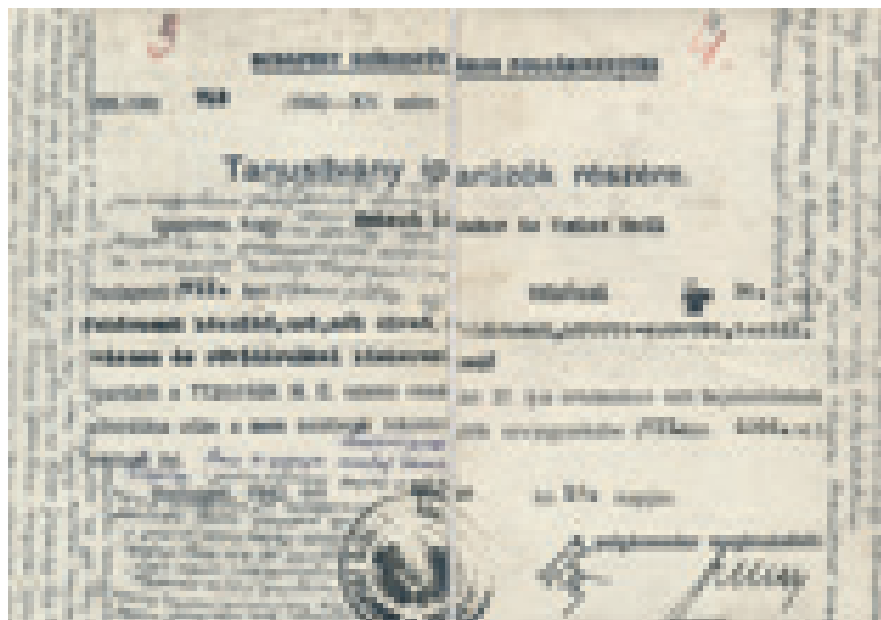

Weisz Emil naplójának részlete mentesítési kérvénye fedőlapján

által kiállított védlevelre és a Horthy Miklós kormányzónak írt mentelmi kérelem hátoldalára. Ezáltal a napló az iratok megőrzéséhez is hozzájárult. A naplóíró többször megjegyzi, hogy tudna és szeretne még sokat írni, de takarékoskodnia kell a papírral. Olykor azonban az írásvágya erősebb és „könnyelműen”, a szokottnál többet ír. Mindez bizonyítja, hogy az anyagiság szempontja még egy olyan történelmi nyom esetében sem hagyható figyelmen kívül, amelyet hagyományosan a tartalma, nem pedig a fizikai jellemzői alapján elemeznek. A naplóra ezért nemcsak szöveggként, hanem olyan tárgyként is kell tekintenünk, amely része a tábor jelentette materiális környezetnek.¹³

Weisz Emil naplója az Ungarnlager megszüntetése után is folytatódik. A cseretábor kiürítéséhez 1945 áprilisában, néhány nappal a brit-kanadai csapatok megérkezése előtt láttak hozzá. Április 7-én,

¹³Lásd ehhez továbbá a *Journal of Material Culture* 25/4. különszámát (2020).

Weisz Emil naplójának részlete hatósági igazolás másolatára írva

9-én és 10-én három transzport hagyta el Bergen-Belsent. Weisz Emil a második vonatra került, ami április 21-én érkezett meg Theresienstadtba. Két nappal az indulás után repülőgéptámadás érte a szerelvényt, de ekkor még nem esett bajuk, 15-e környékén Berlin előtt azonban ez újra megismétlődött, ekkor már többen meghaltak és megsebesültek, köztük a naplói író is, aki golyót kapott a mellébe. Utolsó, április 27-i bejegyzését egy kórházból írja, a szinte olvashatatlaná vált sorok haldoklásáról tudósítanak.¹⁴

A családok holokausztja

A magyarországi deportálások és a bergen-belseni láger körülményei mellett Weisz Emil elbeszélését befolyásolta családi helyzete is.

¹⁴Weisz Emil naplója. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, XIX-396, 58. Weisz Emil neve szerepel a World Jewish Congress által a New York-i magyar sajtóban közzétett tábori névsorban, lásd Ők voltak a theresienstadti haláltábor foglyai. *Magyar Jövő*, 1945. július 14., 4.

Az európai zsidóság 1939 és 1945 közötti üldöztetése során a család mint társadalmi egység és mint személyes menedék soha nem látott nyomással és kényszerrel szembesült. A holokauszt-kutatásban az ún. „familiar turn” a családi hálózatok működésével, a családon belüli szerepek és dinamikák megváltozásával foglalkozik. A családtörténeti szempont érvényesítése mellett érvelő kutatók szerint, ha az adott közösség, annak intézményei és szervezetei helyett a családok optikáján keresztül vizsgáljuk az üldöztetést, akkor az egyéni döntések és cselekedetek sokkal mélyebb összefüggésekben érthetőek meg.¹⁵

A naplói író beszámol a tábori élet mindennapjairól, az időjárásról, a tábori menüről, a csereügyletekről, a svájci utazásuk híreiről, de mindvégig a szétszakított család, a távoli feleség a viszonyítási pont: visszatérő kérdés, mi lehet Rózsával, hol van, milyenek a körülményei, és folyamatos a fohász azért, hogy biztonságban és egészségben legyen. Ha éheznek, ha fázik, ha magyar zsidók érkeznek, ha látja a szomszédos foglyotáborban a nők nélkülözéstől megviselt arcát, mindig azzal nyugtatja magát, feleségének jobb a helyzete és nincs azok között, akik a szögesdrót kerítés túloldalán szenvednek. A férfi sokszor vall az érzéseiről, felesége iránt érzett szeretetéről, hálájáról, nézegeti a fényképét és néha nem látja a sorait a könnyeitől: „A szívem tele van magamba fojtott szeretettel mindnyájatok iránt és életem egyik legfontosabb célja, hogy majd ezt a szeretetet érezték is. Hálás vagyok a sorsnak, hogy a feleségem vagy, nagy kincsem vagy nekem.”¹⁶

Weisz Emil feljegyzéseit nemcsak feleségéről, hanem feleségének is írta. Az üldöztetés alatt elterjedt gyakorlattá vált, hogy a szétszakított családok tagjai a naplót a távollévő családtagoknak írt levelek formájában vezették. Alexandra Garbarini közel száz naplót

¹⁵ALEKSIUN, Natalia: A Familial Turn in Holocaust Scholarship? In: DENISA NEŠŤÁKOVÁ – KATJA GROSSE-SOMMER – BORBÁLA KLACSMANN – JAKUB DRÁBIK (eds.): *If This Is a Woman: Studies on Women and Gender in the Holocaust*. Boston: Academic Studies Press, 2021. 20–42.

¹⁶Weisz Emil naplója, 25.

vizsgáló munkájában a különböző naplóírói stratégiákat folytató szerzők közé sorolja a „családi levelezőket”.¹⁷ Arról azonban Garbarini nem ejt szót, hogy a deportálásban a családok szétszakítása a levélnapló 19. században virágzó műfaját élesztette újjá. A holokauszt-naplókat a kutatók sokszor a naplóirodalomtól elkülönítve, önálló kategóriaként tárgyalják,¹⁸ a naplóírás azonban nemcsak a szélsőséges élethelyzetből, de a naplóírói hagyományokból is táplálkozott. Míg a magánnapló és a publikált napló alapvető paradigmák voltak a 19. században, a napló egy olyan intim szférában is virágzott, amelyet a család és a közeli barátok népesítettek be. Bizonyos szövegeket közösen írtak és szűk, családi, bizalmi körben el is olvasták egymás feljegyzéseit. Az úgynevezett naplólevél vagy levélnapló a térbeli és időbeli távolság áthidalásával lehetővé tette az író számára, hogy az olvasótól távoli mindennapi életének részleteit megossza.¹⁹ Ez esetben azonban a leveleket sosem adták fel és azokra sosem kaptak választ: „A legújabb időtöltésem, ha írok Neked, úgy érzem, mintha a mai postával el is menne – pedig tud[ja] Isten, mikor jut Hozzád írásom.”²⁰ Az üldöztetés alatt a naplóíró abban is bizonytalan volt, címzettje hol van, él-e egyáltalán, megszólításával utóbbiba vetett reményét táplálta. A naplóírás célja ezáltal a férj és feleség közötti képzeletbeli kapcsolat volt: „Természetesen mikor magamról beszélek, Téged is gondolkak, csak most veszem igazán észre, mennyire egy vagyok Veled minden vonatkozásban.”²¹

Az érzelmi kötelék fenntartását segítette az is, hogy az időben

¹⁷ GARBARINI, 2006. 95–128.

¹⁸ Ennek legszélsőségesebb példája David Patterson megközelítése, aki szerint a holokauszt-napló zsidó napló, zsidó válasz, zsidó perspektívából írott szöveg. Szerinte az írás nem személyes szükségletből, hanem a közösségért érzett morális felelősségvállalásból kell, hogy fakadjon. Patterson egyenesen amellel érvel, hogy nem tekinthető holokauszt-naplónak az a tanúságtétel, amelynek írója nem egy közösség tagjaként értelmezi magát. PATTERSON, David: *Holocaust Diary*. Seattle: University of Washington Press, 1999.

¹⁹ DELAFIELD, Catherine: *Women's Diaries as Narrative in the Nineteenth-Century Novel*. New York: Routledge, 2017. 25–30.

²⁰ Weisz Emil naplója, 10.

²¹ Weisz Emil naplója, 15.

még egyáltalán nem távoli közös élet emléke élénken élt a férjiban. A magyarországi deportálások az európai háború és a holokauszt utolsó szakaszában kezdődtek. A magyar naplóírókat ezért sokkal erősebb szálak fűzték a családi otthonhoz, mint a náci uralom és megszállás alatt álló országokban hosszú hónapokig vagy évekig bujkáló, gettókban élő üldözötteket.²² Weisz Emil nosztalgijája a feleségével töltött időt, annak kiemelkedő, de akár triviális, hétköznapi eseményeit eleveníti fel. 1945. január 30-án eszébe jutott, hogy egy évvel korábban felesége milyen jól főzött neki. Vasárnaponként a régi vasárnapok hangulatát idézte fel. Láta maga előtt, ahogy ebéd után leült keresztretjvény fejteni, Rózsa mellé térdepelt a székre és segített neki. Az együtt töltött péntek esték is elevenen éltek benne: „Érezni fogom, hogy egyidőben fogunk egymásra gondolni és egymásért imádkozni.”²³

Az idő a közös múlt meghatározó eseményeihez képest haladt előre. 1945. február 2-án volt két hónapja, hogy a Teleki téren magához ölelte. Később megemlékezett a 100. napról is, ami elválásuk óta eltelt, de megismerkedésük 14. évi jubileumán is hálát adott a sorsnak, hogy Rózsaival összehozta. Mindemellett a táborban a családi élet újraértékelése is zajlott. A naplóíró úgy érezte, most értette meg csak igazán, Rózsa miért mondta neki azt, hogy el van kényeztetve. A múlt meghálálásának szándéka a jövőről szőtt fantázia képében jelenik meg: „Hogy milyen jó férjet fogsz visszakapni, azt most nem írom meg, majd meglátod a jó Teremtő segítségével. Én megelégszem, ha úgy kaplak vissza, mint amilyen eddig voltál nekem.”²⁴

A családok szétszakadásával a családokon belül betöltött szerepek is sérültek. Weisz Emil naplójában nemcsak deportáltaként, üldözött zsidóként, hanem a feleségétől elszakított férjként is megszólal, akit megfosztottak a családot védelmező szerepétől. A 20. század első felében a zsidó felnőtt férfiak önazonosságának fontos eleme volt

²² Lásd e naplók elemzését: GARBARINI, 2006.

²³ Weisz Emil naplója, 9.

²⁴ Weisz Emil naplója, 30.

a családalapítás, a családtagok védelme és ellátása, a család társadalmi státuszának kiépítése. E szerepeltvárosoknak a kelet-európai társadalmak folyamatban lévő modernizációjának lehetőségei és kihívásai közepette kellett megfelelni. Ennek megfelelően a zsidó férfiak önképét hagyományos és modern elemek keveréke formálta.²⁵

Ez a nagy kép a mindennapi gyakorlatokban családról családra változó felfogásokat és stratégiákat jelentett. A férfiassággal kapcsolatos társadalmi normák, ideák, elvárások és a nemi identitásra ható személyes tényezők együttesen alakították ki a férfiak korszakonként, csoportonként és egyénekenként változó tapasztalatait és azok reprezentációját. Az üldöztetés alatt a férfiakat elsőként a munkából, a közéletből, a szellemi életből való kizárás állította krízis elé. Magyarországon mindezt a munkaszolgálat és az is tetézte, hogy 1944 márciusa után családtagjaikat nem csak a háborús hátországot sújtó nehézségek, de a zsidóellenes intézkedések is veszélyeztették. Weisz Emil családjáról annyit tudható, hogy a férfi I. világháborús sérülése és kitüntetése miatt megmenekült a munkaszolgálatról, ami alól 1943-ban és 1944. október 4-én is felmentették. Ipari tevékenységét is tudta folytatni, egy 1942-ben kelt polgármesteri tanúsítvány szerint nem sorolták a „zsidónak tekintendő” személyek közé, ezért mentesült az 1939-es második zsidótörvény alól. Egy megjegyzésből arra következtethetünk, hogy a kereskedésből élő családban a feleség is részt vállalt az üzlet működtetésében, ami lehetett a család anyagi helyzetének, de elképzelhető, hogy csak a férfi távollétének következménye.

Weisz Emil naplója férfi és férj-önképének sérülését dokumentálja, és az erre adott válaszreakciók formálják az elbeszélést.²⁶ A családon belül betöltött szerepnek a naplóíró elsősorban azért nem

²⁵ OFER, 2023.

²⁶ A holokauszt gender központú vizsgálatán belül a férfiak nemi szerepeit kutató irányzatok (*men's studies, masculinity studies*) azzal foglalkoznak, az üldözött férfiak hogyan konstruálták, tárgyalták és gyakorolták a holokauszt idején a férfi identitásukat. Ehhez lásd: CAREY, Maddy: *Jewish Masculinity in the Holocaust: Between Destruction and Construction*. London–New York: Bloomsbury, 2017. 33–48.

tudott megfelelni, mert nem volt képes feleségét megvédeni. Vádolta magát, amiért nem tett semmit elhurcolásuk ellen:

„Szemrehányást is teszek magamnak, azt hiszem, szombaton dec. 2-án este a csoporttól el kellett volna szöknünk, elsötétítéskor a Vörösmarty utcából, azt hiszem, sikerült volna. [...] Apuka biztosan hibáztatni fog és pl. Beneivel párhuzamba állítva tehetetlennek fog tartani, pedig nem így áll a dolog. Okt. közepéig úgy nézett ki, hogy én spekuláltam jobban, odahaza voltunk saját lakásunkban és aránylag nyugodtan, sokkal nyugodtabban, mint ők éltünk. Véletlen szerencsétlenségen múlt az egész. Itt van pl. a Müller divatház egyik tulajdonosa, ki keresztény papírokkal van ellátva, ő is, mint sokán mások rosszul helyezkedett, illetve szerencsétlenül. Így vagyunk mi is...”²⁷

A naplóíró úgy értékelte, hogy nemcsak feleségének, hanem apjának is csalódást okozott, ezzel a férj és fiú szerepében sem állt helyt. Holott az 1944. év nyarának, kora őszeének Budapestjén nem ő volt az egyetlen, aki úgy gondolta, hogy jól „spekulált”. A bizonytalanságokkal teli, felfordult élethelyzetben látgertársaihoz képest értékeli döntéseit és cselekedeteit. A divatház-tulajdonos példájával azt kívánta bizonyítani, hogy még a tőle magasabb társadalmi státuszban lévő és a védlevélről előnyösebbnek számító hamis személyazonosságot is megszerző személy is rossz helyzetbe került, ezért neki, akinek eleve kisebb mozgástere volt, nem járhat szemrehányás.

A magyar fővárosban a zárt gettó felállítását 1944 nyarán még elvetették, ehelyett városszerte külön e célra ún. csillagos házakat jelöltek ki. Weisz Emil családjának Dob utcai otthona is felkerült e házak listájára, ezért nekik nem kellett elköltözniük, de valószínűleg beköltöztettek hozzájuk más családokat. Ezzel együtt is a zsidóság úgy érzékelte, hogy látszólag nyugodtabb időszak köszöntött be. Horthy kormányzó július 6-án nemzetközi tiltakozásra leállította a deportálásokat (a bejelentés ellenére hagyták el transzportok az országot ezután is) és tanácsadói hozzáálltak a háborúból való kiugrás előkészítéséhez. Augusztus végétől enyhült a zsidóellenes

²⁷ Weisz Emil naplója, 6–7.

nyomás, ami átmenetileg kedvezőbb légkört teremtett. Továbbá a háború hírei már 1942-től, ha nem is teljes pontossággal, de átjutottak a németbarát propaganda uralta hírek hálóján. Az ország keleti határai felé tartó Vörös Hadsereg reményt adott a magyarországi zsidóknak és a Horthyba vetett bizalom is tovább erősítette az optimizmus tévképzetét.²⁸

Mindez nem jelenti azt, hogy a tömeggyilkosságok híre ne jutott volna el Magyarországra, de ezek az értesülések a döntéshozatal szempontjából kihasználatlanul maradtak, és nem is maradt idő az értelmezés átformálására.²⁹ A traumatikus élmények gyors egymásutánja a tágabb politikai kontextus megértése nélkül következett be, aminek az lett az eredménye, hogy sok magyar zsidó nem fogta fel az üldöztetés célját, mélységét és kiterjedtségét. Ennek folyamatát és tragikus következményeit vázolja Weisz Emil vívódása a rossz helyzetfelismerésből, így a Horthyba vetett bizalmából fakadó döntései, például a szökés elmulasztása miatt. A zsidóság reakciója az üldöztetésre a táborban is beszédtema volt: „Nagy vi-tám volt – nem veszekedtem – ma előbb egyik bajtársammal és környezetemmel, minden apróságért az egész zsidóságot hibáztatják, nem hagyhattam szó nélkül.”³⁰ A naplói-író az önvád ellen szólalt fel, az általános kritika visszautasítása mögött a feltételezett apai bírálat elleni önvédelem is munkálkodhatott.

A naplói-író próbálta elképzelni Rózsa körülményeit. Ahogy írja, folyamatosan a felesége miatti aggodás hatása alatt állt, nem volt képes kapcsolódni vagy másra gondolni. Az 1945. január 26-i reggeli sorakozó alatt a strasshofi csoporthoz tartozó nőknél merengett el:

²⁸ Ehhez lásd a lengyel menekültek beszámolóit: COHEN, Asher: The Comprehension of the Final Solution in France and Hungary: A Comparison. In: Asher COHEN – Joav GELBER – Charlotte WARDI (eds.): *Comprehending the Holocaust: Historical and Literary Research*. Frankfurt am Main: P. Lang, 1998. 243–265.

²⁹ Ahogyan Jehuda Bauer hangsúlyozza, különbséget kell tennünk az információ és annak befogadásával megszületett tudás között: BAUER, Yehuda: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*. New Haven – London: Yale University Press, 1994. 72.

³⁰ Weisz Emil naplója, 14.

„Ilyenkor figyelem a táborunkban lévő nők arcát, hogy viselik a nélkülözést. Isten őrizz, hogy hasonló esetben hogy viselnének Ti. Hátártalanul aggódok miattatok.”³¹ Saját helyzetéből következtetett a lehetséges scénáriókra és igyekezett elhárítani magától azt a gondolatot, hogy feleségének ugyanazt a szenvedést és éhezést kell elviselnie, mint neki. „Könyörgöm a jó Teremtőhöz, hogy kíméljen meg ettől a sorstól téged és egész családomat, ha már szenvedni kell, kínlódjak én egyedül értetek is. Sokat imádkozom, bízom a jó Istenben, hogy megsegít és meghallgatja imáimat.”³² Mivel cselekvőképességétől megfosztva feleségéről nem tudott gondoskodni, tehetetlenségét a hitével csillapította, Istenhez könyörgött, hogy óvja meg őt és szenvedhessen szerettei helyett is.”³³

A naplói-író kutatta, kereste feleségét és tágabb családját a női fogolytáborban: „Nem érintkezhetünk velük, de alkalmat találunk le-
vélcserére, persze titokban.”³⁴ Erről tanúskodik egy „Weisz Emil (14. barakk) keresi” szövegű cetli, amin felesége és hat további rokonának a neve szerepel. A munkaszolgálatos csoportból egyik bajtársa tudomására jutott, hogy édesanyja a szomszéd táborrészbe került, ahol sokkal rosszabb körülmények között kellett élnie: „Most beszéltem M. Gyurival, anyja itt van a szemben lévő barakkban, Teleki tér 5-ből jött ide, lényegesen rosszabb soruk van, mint nekünk, verik őket.”³⁵ A női fogolytáborban uralkodó állapotokról legközvetlenebbül egy unikális tábori levelezés ad képet. A munkaszolgálatos Székely Károly és lánya, Magda szintén a Teleki téren váltak el, később mindketten Bergen-Belsenbe, az apa az Ungarnlagerbe, lánya a női fogolytáborba került. Magda igyekezett apját nyugtatni, de levelei így is képet adnak az éhezés, a hideg, a betegségek és a tífusz okozta állapotokról, és az egyre több halottról.³⁶ A megszerzett ismeretek alapján Weisz

³¹ Weisz Emil naplója, 15.

³² Weisz Emil naplója, 8.

³³ Weisz Emil naplója, 18.

³⁴ Weisz Emil naplója, 6.

³⁵ Weisz Emil naplója, 6.

³⁶ HUHÁK Heléna – SZÉCSÉNYI András (szerk.): *Táborok tükrében. A Székely-család levelei a munkaszolgálat és a deportálás idejéből*. Budapest: HDKE, 2014.

Emilnek a női fogolytábor miatti aggodalma megalapozott volt. Mivel a táboron belül nem akadt Rózsa nyomára, abban reménykedett, hogy nem deportálták és Pesten maradt. Amikor azonban a láger lakói az ostromról értesültek, a hírek hallatán rá kellett ébredniük, hogy a magyar főváros sem jelentett már biztonságos menedéket.

Mindemellett a család egzisztenciális biztonságért felelősséget vállaló férfi szerepe is sérült. Weisz Emil többször tette fel a kérdést naplójában, vajon mi lehet az üzlettel: „Kinyitottad? Ha nem, mert nem volt rá mód, nem ér hátrány minket?”³⁷ Másik alkalommal arról ír, hogy telve van munkakedvvel, fekszik mellette egy nagyon ügyes rajzoló, akivel reklámrajzot készített, és szeretne már ott tartani, hogy használni tudja. Visszatérő gondolat a naplóban annak kifejezése, mennyire szeretné a családfenntartó szerepét újra betölteni felesége mellett: „kimondhatatlanul él bennem az a vágy, hogy haza kerüljek hozzád és szerethesselek és dolgozhassak Érted.”³⁸ A család jövőbeli megélhetéséről való gondoskodás jelenik meg a barátoknak, ismerősöknek megőrzésre átadott értékeikről szóló lista elkészítésében. Többek között fényképezőgép, villanyborotva, varrógép, ruha, cipő, paplan, törülköző, ágynemű szerepel a listán. Reméli, hogy mindent visszakapnak, ami majd kellő alapot nyújt az üzleti működésük újraindításához.

A jövőtervezést a náci Németország összeomlásának egyre jobban látható, hallható jelei is táplálták. Weisz Emil április 6-án azt írja, hogy úgy látja, a háború legutolsó fázisában vannak, mindenki érzi a változás előszelét. Ugyanakkor a háborús helyzet miatt az elszállításuk is bizonytalanná vált, a táborban pedig a közállapotok drasztikus romlásnak indultak.

(Hír)éhség

Weisz Emil más naplóiírókkal egyetemben feljegyezte egy répatolvaj kivégzését, akinek a holttestét a táborvezetőség – elrettentés gyanánt – néhány napra közszemlére bocsájtotta. Ezen kívül nem ír

³⁷Weisz Emil naplója, 12.

³⁸Weisz Emil naplója, 7.

gyilkosságokról vagy fizikai bántalmazásról, ez azonban közel sem jelenti azt, hogy az erőszak ne lenne jelen a naplóban. A foglyok mindennapjait a náci koncentrációs táborokban a folyamatos fenyegetettség jellemezte. Az erőszak gyakran nem egyetlen konkrét cselekedetből, hanem a tábori életben zajló folyamatok összetettségéből és kölcsönhatásaiból eredt. A közvetlen fizikai agresszió túl az erőszak egyéb – gyors és közvetlen vagy lassú és közvetett – formái is kialakultak. A napló az éhezés központi témává emelésével az erőszak fogalmának szélesebb definiálására és a környezeti erőszak szerepére mutat rá. Utóbbi magában foglalta a megfosztottságot a biztonságtól, a civilizált szükségletek kielégítésétől, a megfelelő ruházattól, a mindennapi élet alapvető felszereléseitől és az elegendő élelemtől, aminek következtében a foglyok sokszorosan kiszolgáltatottá váltak. Más szavakkal, nemcsak a német őrök, hanem a tábor épített és természeti környezete is potenciális veszélyforrást jelentett, különösen a tapasztalat és ismeretek nélküli, újonnan érkezők számára.³⁹

Bergen-Belsenben az állapotok 1945 tavaszától a tábori adminisztráció összeomlása, a túlszűfolttság, az ellátás akadozása, az éhezés és a tífusz valamennyi foglyra nézve életveszélyes körülményeket teremtett. Amikor Josef Kramer átvette a tábor vezetését, a létszám 15 ezer fő volt, ami az evakuálás megindulásával márciusra 42 ezerre, áprilusra 60 ezerre nőtt.⁴⁰ A táborban márciusban már teljes káosz uralkodott. A helyzetet maga az SS vezetőség is rendkívül súlyosnak látta.⁴¹ A láger a „lassú halál” szimbólumává

³⁹Erről bővebben lásd: HUHÁK Heléna: *Formen der Gewalt in Bergen-Belsen: Dargestellt anhand der Aufzeichnungen zweier jüdischer Frauen aus Ungarn*. In: Axel DRECOLL – Kolja BUCHMEIER – Michael WILDT (Hrsg.): *Nationalsozialistische Konzentrationslager: Geschichte und Erinnerung*. Berlin: Metropol Verlag, 2024. 280–301.

⁴⁰CESARANI, David: *A Brief History of Bergen-Belsen*. In: Suzanne BARDGETT – David CESARANI (eds.): *Belsen 1945. New Historical Perspective*. London: Vallentine Mitchell, 2006. 13–21.

⁴¹WACHSMANN, Nikolaus: *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2015. 583–584.

vált, ahol nem gázkamrák vagy golyók, hanem az embertelen körülmények ezrek halálát eredményezték. Más szavakkal: míg Auschwitzban megölték, Bergen-Belsenben hagyták meghalni a foglyokat.⁴² A táborok történetében sohasem haltak meg annyian olyan gyorsan betegségtől és éhezéstől, mint ebben az észak-németországi lágerben 1945 márciusában.⁴³

A cseretáborosok is érzékelték a közállapotok romlását. Az új csoportoknak rosszabb volt az ellátásuk, emellett a hozott csomagjaik eleve szűkösebbek, ruháik rongyosabbak, élelmiszereik hiányosabbak voltak, mint az első Kasztner-vonat utasainak. Az éhezés az Ungarnlagerben lakók mindennapjainak is részévé vált, ami az 1944 nyarán és decemberében távozó csoport tagjait még egyáltalán nem fenyegette. Az egyes barakkok között is volt különbség. A strasshofiak készletei és ruhái is megfogyatkoztak és elrongyolódtak a kényszermunkatáborokban, mire Bergen-Belsenbe értek, de a munkaszolgálatosoknak sokszor még ennyi személyes holmijuk sem maradt.⁴⁴ 1944 decembere és 1945 áprilisa között a halálozási arány az Ungarnlagerben is növekedett, ellentétben a Kasztner-csoporttal, ahol alig fordult elő haláleset.⁴⁵ A helyzetük azonban még ekkor is jobb volt a foglyotáborosokhoz képest.

Weisz Emil naplója a drasztikusan romló körülmények közül elsősorban az éhezés elleni harcáról számol be. A naplóíró folyamatosan edzette akaraterjét és különféle praktikákat talált ki arra, hogy erejét megőrizze. Részletesen közli, hogyan osztotta be a kapott

⁴²Interjú F. Gyulával (gépelt átirat). Gedenkstätte, Bergen-Belsen, Archiv, BT 1353, 6.

⁴³A halálozási ráta márciusban 18 ezret, április első felében további 9 ezret mutatott. Összesen 50 ezren haltak meg ezekben a hónapokban. VÁGI Zoltán – KÁDÁR Gábor: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest: Könyv&Kávé, 2017. 104–117.

⁴⁴WEICZNER Jenő: „Ez most a sorsod kiüldözött zsidó.” *Napló, 1944–1945*. Budapest: Wesley János Kiadó, [2014]. 168–169.

⁴⁵Dr. Sz. Nándor orvos listát vezetett az 1944. december 10. és 1945. április 8. között elhunytakról. Lásd Sz. Nándor naplója, Gedenkstätte, Bergen-Belsen, Archiv, BT 1332.

kenyéradagot, vagy mire cserélte el a hazuról hozott cigarettát, amit legszívesebben elszívott volna, de megelégedett egy-két slukkal, ha megkínálták. Külön nehézséget okozott, hogy háromnapos kenyéret kaptak meg egyszerre, amelyet csak hatalmas önmegtartóztatással tudott félretenni. A kenyérhiány fokozódását jelzi, hogy már január végén nem evett az ebédhez kenyeret, a reggel és este elfogyasztott adagját pedig centiméterben porciózta ki (1 centiméter és 3 centiméter). Az adagok csökkenése mellett az ételosztás is egyre kiszámíthatatlanabbá vált, egyik nap reggel 9-kor kapták az ebédet és a következő nap csak este.

Az otthoni élet fantáziájában is megjelenik evés iránti vágyakozás: „Lassan fogok enni, élvezni akarok majd minden falatot és nem fogok közben olvasni, hanem Téged figyelni, hogy Te is egyél.”⁴⁶ A naplóíró viszonya az evéshez, elképzelt evési szokásai az éhezés hatására megváltoztak, az étel elfogyasztása egyfajta rituálévá vált képzetében. Az evés főtevékenység lett, mellette más cselekvés, így az olvasás a tápláléknak járó figyelem meg nem adását szimbolizálta. Továbbá a naplóíró saját maga táplálása mellett felesége jóllakottsága felett is őrködni kívánt a jövőben.

Weisz Emilt az írást arra is használta, hogy eltérítse magát a „bűnös gondolatoktól”: „szeretnék a kenyereimből legalább 1/2 cm-t levágni, de nem szabad, mert nagyon hiányozna este.”⁴⁷ Az ételbeosztás és az éhezés érzeteinek szavakba öntése a test feletti kontroll illúzióját alkotta meg. Hasonlót láthatunk a leningrádi ostrom alatt naplót író nők elbeszéléseiben, akik részletesen leírták az éhség fizikai hatásait. Az éhség nemcsak megterhelte a szervezetet, de az éhező test törékennyé, zabolátlanná és kiszámíthatatlanná vált. A leningrádi naplóírók testüket abban a reményben tanulmányozták, hogy „ellenfelekből szövetségessé válnak a túlélésért folytatott küzdelemben”.⁴⁸

⁴⁶Weisz Emil naplója, 14.

⁴⁷Weisz Emil naplója, 11.

⁴⁸PERI, Alexis: *The War Within: Diaries from the Siege of Leningrad*. Cambridge–London: Harvard University Press, 2017. 41–47.

A naplói-író is igyekezett az ellene fordult éhez-ő testét megszeli-íteni. Többször is leírta, hogy nagyon vigyáz a kondíciójára, ne legyen beteg, haza tudjon menni. Érezte, hogy nincs az otthoni erejében, de valamelyest „megnyugtatta”, hogy a többiek „nagy általánosságban” még gyengébben állnak. Folyamatosan figyelte testi kondíciójának változását, januárban a karját és a lábát érezte gyengébbnek. Azt írta, hogy akivel nem találkozott össze egy-két napig, szembetűnő volt a fizikai leromlásuk. Februárban a kosztjuk lényegesen kevesebb lett, ami felülmúlta az I. világháborús éhezést. Ekkor már a lepedőjét is kenyérre cserélte egy kisgyerekes családdal. Hallgatva az orvosok tancsára, igyekezett sokat a napon lenni, mert mint mondták, az pótolta a kalóriát.

Március 8-án szédülésre, bélrenyheségre panaszkodott, ami általános tünetként jelentkezett. Nem sokkal később számolt be róla, hogy elájult a latrinán. Minden igyekezete ellenére betegállományba került, de nem hagyta el magát, naponta egy-két órára felkelt. Súlyát nem saccolta 50 kilónál többre, lábai megdagadtak. Őszintén meg volt ijedve, mert látta, hogyan „hullottak” körülötte az emberek, április közepén átlag napi 10 halottról tudósított. Március végén a vörös keresztet csomag szétoztása enyhített az éhségen a táborban. A naplói-író részletesen felsorolja, mit tartalmazott a csomag és mi jutott neki belőle. Ekkor október 15-e óta először fordult vele elő, hogy az egész éjszakát átaludta, és nem költötte fel az éhség.

A fenti kiemelésekből kirajzolódik, hogy a levélnapló éhségnapló is egyben, amelyben „ebéd-től vacsoráig mennek a napok”. Az éhezés körül szerveződő elbeszélés leíró jellege egyfajta monotonitást eredményez. Weisz Emil maga is megfogalmazta, hogy életük „most nem változatos, de nagyon gyötrelmes és szomorú”, ahol „minden a táplálkozás körül forog”, amitől létük függ, ezért a napló is „szűk keretek között mozog.”⁴⁹ Az emlékezés – értve ez alatt

⁴⁹Weisz Emil naplója, 51. Weiczner Jenő hasonlóan fogalmazza meg ezt 1945. április 3-án: „A napló már nem napló, csak napok feljegyzése az éhezésről, és hogy a 39-es barakkban hogy viselik az emberek az éhezést.” WEICZNER, 2014. 223.

a történéseknek nemcsak évtizedekkel későbbi, hanem a nap végi felidézését is – az eseményekre, a váratlan fordulatokra, a szélsőségekre összpontosít.⁵⁰ Ezzel szemben a naplóban a többnyire eseménytelen és ismétlődő szenvedésekkel teli mindennapi élet keresi elbeszélési módját. Weisz Emil önreflexív mondatai egyben a jövőbeli olvasónak is magyarázatul szolgálnak arra, miért szűkült be a szöveg az éhez-ő ember tudatával párhuzamosan.

A kenyér iránti éhség mellett a hírek iránti éhség is csillapíthatatlannak tűnt, az optimizmus fenntartásához élelemre és bizakodásra okot adó hírekre is szükség volt.⁵¹ Weisz Emil április első napjaiban tudósította feleségét arról, hogy a táborban már csak négy napra elegendő ennivaló van. Az, hogy bekövetkezik-e végre a várt fordulat és elhagyhatják-e Bergen-Belsent nemcsak ebben a kritikusnak tűnő négy napban, hanem a táborba érkezés első pillanatától állandó témát jelentett a láger lakói számára. Az evés mellett a hírek szervezték a mindennapokat.

A háború alatt a zsidók számára mindennapos tapasztalat volt a hírek, pletykák és magyarázatok hallgatása, amelyek a mindennapi interakcióikat és társadalmi életet alakították.⁵² A szakirodalom jellemzően arra a kérdésre keresi a választ, hogy mit tudtak a zsidók a deportálásokról valódi céljáról.⁵³ Bergen-Belsenben ehhez képest nem az volt a kérdés, hogy a zsidók tudtak-e a koncentrációs és haláltáborok létezéséről, hiszen ezek egyikében éltek. Számukra a kérdés az volt, hogy egy különleges körülmények között deportált

⁵⁰GREENSPAN, Henry: The Unsaid, the Incommunicable, the Unbearable, and the Irretrievable. *The Oral History Review*, 41 (2), Summer/Fall 2014. 229–243.

⁵¹Alexandra Garbarini Chaim A. Kaplan gettónaplójában mutatja be, hogy az étel (amely táplálékként szolgált) és a hír (amely erkölcsi táplálék volt) „földrajzilag és fogalmilag összekapcsolódott” Varsó utcáin. GARBARINI, 2006. 82.

⁵²GOLDBERG, Amos: Rumor Culture among Warsaw Jews under Nazi Occupation: A World of Catastrophe Reenchanted. *Jewish Social Studies*, 21 (3), Spring/Summer 2016. 91–125.

⁵³JOHNSON, Eric A. – REUBAND, Karl-Heinz (eds.): *What We Knew: Terror, Mass Murder and Everyday Life in Nazi Germany: An Oral History*. Cambridge: Basic Books, 2006.

kiváltságos csoport megmenekülésének kollektív fantáziája valósággá válik-e.⁵⁴ És mivel akarták, hogy azzá váljon, úgy beszéltek róla, hogy elbeszéléseik megerősítsék ezt a vágyképet. Alexandra Garbarini mutat rá a reménytelen hírolvasás gyakorlatára, azaz a hírek olyan értelmezésére, amelyek a hírolvasó helyzetére nézve optimista forgatókönyvet vázoltak fel.⁵⁵ Weisz Emil olykor biztos tudásként ír csoportjuk kicseréléséről, és a várható svájci utazásról, aminek alapját a Kasztner-csoport nem sokkal korábbi elszállítása jelenthette. A visszaemlékezések szerint már a Józsefvárosi pályaudvaron szárnyra kapott a hír, miszerint a csoportjuk Bergen-Belsenbe kerül és onnan Svájcba, mint a Kasztner-csoport.⁵⁶

Már 1945. január 15-én olvashatunk a hétvégén esedékes Svájcba utazásról, sőt Magyarországra menő cseréről is beszéltek. Ugyan az idő előrehaladásával párhuzamosan az indulás dátumai folyamatosan „frissültek”, a láger lakói, köztük a naplói író mégis úgy érezték, egyre közelebb kerülnek ahhoz, hogy visszakaphassák a régi életüket. A svájci utazást annyira biztosra vették, hogy már üzleti terveket szövögettek arra vonatkozólag, hogyan fognak svájci frankot szerezni, és Svájcba hazajutni Magyarországra. Weisz Emil ajánlatot is kapott egyik lágertársától, mi szerint egy bizonyos összeg fejében összeköttetésein keresztül elintézi neki, hogy hazautazhasson: „K.-nel megállapodott, ő állítólag ez évben lejárt 200 dolláros életbiztosítását ajánlotta fel, én ezt nagyon sokallom, valószínűleg nem fogok vele megegyezni. Ha már ott leszek, tudni fogok magamon segíteni más módon. Egész biztosan fogok tudni szerezni svájci frankot minden felár nélkül, megvan erre az elgondolásom. Tervegetünk szűkebb társasággal, többek között I.-vel is svájci frank megszerzéséért felár nélkül.”⁵⁷ E tervezgetés közben a naplói író képzeletben újra átvette élete felett az irányítást, döntéseket hozott,

⁵⁴ HUHÁK Heléna – SZÉCSÉNYI András: From Rumors to Knowledge: The Information Network of the „Kasztner Group”. *Holocaust and Genocide Studies* [megjelenés alatt].

⁵⁵ GARBARINI, 2006. 80–94.

⁵⁶ SZÉCSÉNYI, 2019. 183.

⁵⁷ Weisz Emil naplója, 8.

lehetőségek között mérlegelt, ami a kiszolgáltatott tábori helyzetben egy pozitív ellenpólust képzett akkor is, ha ezek a döntések nem realizálódtak és csak a társaival folytatott beszélgetésekben, illetve a feleségének naplójában írt képzeletbeli levelekben öltöttek testet.

Következtetések

A magyar zsidók lágerekben írt naplóit alapvetően meghatározták a háború utolsó évében, rendkívüli gyorsasággal és hatékonysággal végrehajtott deportálások. Ez paradox módon a magyarországi zsidók számára optimistább hangulatot teremtett a többi európai ország zsidóságához képest, akik hosszú évekig bujkálva vagy gettókban éltek a náci uralom és megszállás alatt álló országokban. Ezt az optimizmust a Bergen-Belsenbe került férfiak és nők esetében a tábori állapotok drasztikus romlása ásta alá. Weisz Emil naplója abban az ellentmondásos helyzetben keletkezett, amelyben a túlélési esélyek a szabadság közeledtével egyre inkább csökkentek. Hogy mindebből mit tartott naplójában lejegyzésre érdemesnek, azt a naplói író személyisége, látásmódja, világképe határozta meg.

A naplókval foglalkozó szakirodalom szerint a nők és férfiak más perspektívából tekintettek ugyanazon eseményre, és ezért másképp is beszélték el, amely a biológiai adottságok mellett a nők és férfiak hagyományosan eltérő társadalmi és kulturális szerepein, szocializációján és az ezekkel kapcsolatos elvárásokon alapult. E szerint a férfiak elbeszéléseiben jellemzően több a politikai, közéleti tartalom, a nők történeteiben pedig több a magánéleti, személyes és intim közlés.⁵⁸ Weisz Emil naplója cáfolja ezt az általánosító megközelítést. A naplói írást meghatározó külső és belső körülmények sokkal összetettebb elbeszélési módot hoztak létre, mintsem az csak a személyes családi, vagy csak a politikai, közéleti perspektívából történő ábrázolásmódra szűkült volna. Ahogyan nincs egyetlen korszaknak

⁵⁸ KAPLAN, Marion: Gender: A Crucial Tool in Holocaust Research In: ELISSA BEMPORAD – JOYCE W. WARREN (eds.): *Women and Genocide, Survivors, Victims, Perpetrators*. Bloomington: Indiana University Press, 2018. 105.

sem általános „női”, úgy nincs „férfi” tapasztalata és leírása sem.⁵⁹ A személyes forrásokot olvasva sokkal inkább a tapasztalatok és az ábrázolásmódok sokasága bontakozik ki előttünk. Ennek megfelelően a naplók is sokféleképpen működtek az egyes történelmi korszakokban. Weisz Emil tanúságtétele nemcsak azokra a körülményekre mutat rá, amelyek között Európa utolsó nagy zsidó közösségét deportálták, hanem arra is, hogy a férfi és női elbeszélések olykor nem tükrözik a tradicionális szerepelvárásokat.

Az itt bemutatott napló feltárja, hogy melyek voltak azok a hagyományos családfenntartói és védelmezői szerepek, amelyeket a naplóíró deportálása után már nem tudott betölteni. Ahogyan az éhezés elbeszélése a test feletti kontroll képzetét teremtette meg, úgy a hírek értelmezése és értékelése, valamint az ennek nyomán kibontakozó jövőtervezés a döntési és cselekvőképesség narratív visszaépítéseként fogható fel. Ezzel együtt azonban a feleségét szerető, érte aggódó férfi alakja is kibontakozik előttünk. A naplóíró nem tartózkodott az érzelmkifejezéstől. A feleségnek címzett bejegyzésekben szerelmének megvallása nem volt összeegyeztethetetlen számára szerepfelfogásával. Weisz Emil nemcsak a tábori térre, a kenyércentiméterekre, az elszállításukról szóló híresztelésekre, hanem befelé is figyelt, a felesége iránti érzelmeiről és az éhség gyötrelmeiről is tudósított. A tábori mindennapok leírása közé érzelmgazdag sorok vegyülnek és össze is kapcsolódnak azokkal, hiszen a fizikai jóllét a lélek vágyódásának, a feleséggel való újbóli együttlét beteljesülésének feltétele. A naplóírónak a feleséghez fűződő kapcsolat fenntartása volt a célja, számára az írás nem volt egyéb, mint „családi ügy”.

⁵⁹ SCOTT, Joan W.: *Gender and Politics of History*. New York: Columbia University Press, 1988. 2.

Bibliográfia

Források, forráskiadványok

Gedenkstätte, Bergen-Belsen, Archiv

BT 1332 Sz. Nándor naplója

BT 1353 Interjú F. Gyulával (gépelő átírat)

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

XIX-396 Weisz Emil hagyatéka

United States Holocaust Memorial Museum Archives

N. Gyula naplója USHMMA 2000.13.

Huhák Heléna – Szécsényi András (szerk.): *Táborok tükrében*.

A Székely-család levelei a munkaszolgálat és a deportálás idejéből. Budapest: HDKE, 2014.

Weiczner Jenő: „*Ez most a sorsod kiüldözött zsidó*.” *Napló, 1944–1945*. Budapest: Wesley János Kiadó, [2014].

Szakirodalom

Aleksiu, Natalia: A Familial Turn in Holocaust Scholarship? In: Denisa Nešťáková – Katja Grosse-Sommer – Borbála Klacsmann – Jakub Drábik (eds.): *If This Is a Woman: Studies on Women and Gender in the Holocaust*. Boston: Academic Studies Press, 2021. 20–42.

Bauer, Yehuda: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*. New Haven–London: Yale University Press, 1994.

Carey, Maddy: *Jewish Masculinity in the Holocaust: Between Destruction and Construction*. London – New York: Bloomsbury, 2017.

Celinscak, Mark: *Distance from the Belsen Heap. Allied Forces and the Liberation of a Nazi Concentration Camp*. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2015.

Cesarani, David: A Brief History of Bergen-Belsen. In: Suzanne Bardgett – David Cesarani (eds.): *Belsen 1945. New Historical Perspective*. London: Vallentine Mitchell, 2006. 13–21.

Cohen, Asher: The Comprehension of the Final Solution in France and Hungary: A Comparison. In: Asher Cohen – Joav Gelber – Charlotte Wardi (eds.): *Comprehending the Holocaust: Historical and Literary Research*. Frankfurt am Main: P. Lang, 1998. 243–265.

Delafield, Catherine: *Women's Diaries as Narrative in the Nineteenth-Century Novel*. New York: Routledge, 2017.

Garbarini, Alexandra: *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2006.

Goldberg, Amos: Rumor Culture among Warsaw Jews under Nazi Occupation: A World of Catastrophe Reenchanted. *Jewish Social Studies*, 21 (3), Spring/Summer 2016. 91–125.

Goldberg, Amos: *Trauma in First Person: Diary Writing During the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press, 2017.

Greenspan, Henry: The Unsaid, the Incommunicable, the Unbearable, and the Irretrievable. *The Oral History Review*, 41 (2), Summer/Fall 2014. 229–243.

Huhák Heléna – Szécsényi András: From Rumors to Knowledge: The Information Network of the „Kasztner Group”. *Holocaust and Genocide Studies* [megjelenés alatt]

Huhák Heléna: Formen der Gewalt in Bergen-Belsen: Dargestellt anhand der Aufzeichnungen zweier jüdischer Frauen aus Ungarn. In: Axel Drecolll – Kolja Buchmeier – Michael Wildt (hrsg.): *Nationalsozialistische Konzentrationslager: Geschichte und Erinnerung*. Berlin: Metropol Verlag, 2024. 280–301.

Johnson, Eric A. – Reuband, Karl-Heinz (eds.): *What We Knew: Terror, Mass Murder and Everyday Life in Nazi Germany: An Oral History*. Cambridge: Basic Books, 2006.

Kaplan, Marion: Gender: A Crucial Tool in Holocaust Research In: Elissa Bemporad – Joyce W. Warren (eds.): *Women and Genocide, Survivors, Victims, Perpetrators*. Bloomington: Indiana University Press, 2018. 97–110.

Kushner, Tony – Cesarani, David – Reilly, Jo – Richmond, Colin: Approaching Belsen: An Introduction, *Holocaust Education*, 5 (2–3), 1996. 3–33.

Lappin-Eppel, Eleonore: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen*. Wien: Lit Verlag, 2010.

Lattek, Christine: Bergen-Belsen. From „Privileged” Camp to Death Camp. In: Jo Reilly – David Cesarani – Tony Kushner

– Colin Richmond (eds.): *Belsen in History and Memory*. London: Frank Cass, 1997. 37–71.

Ofer, Dalia: The Family under Duress: A Male Perspective. In: Christian Gerlach (ed.): *On the Social History of Persecution*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2023. 53–70.

Olosz Levente: *Narratívák fogságában. A Kasztner-ügyről szóló tudományos és közéleti diskurzusok története. Clio kötetek 10*. Budapest: Clio, 2022.

Patterson, David: *Along the Edge of Annihilation: The Collapse and Recovery of Life in the Holocaust Diary*. Seattle: University of Washington Press, 1999.

Peri, Alexis: *The War Within: Diaries from the Siege of Leningrad*. Cambridge–London: Harvard University Press, 2017.

Rahe, Thomas: Bevezető. Kolb Jenő naplója és a Kasztner-csoport a bergen-belsei koncentrációs táborban. In: Rahe, Thomas – Fischer Lajos (eds.): *Kolb, Jenő: „Hit az emberben”. Bergen-belsei napló*. Göttingen: Wallstein, 2021. 15–55.

Scott, Joan W.: *Gender and Politics of History*. New York: Columbia University Press, 1988.

Shephard, Ben: *After Daybreak: The Liberation of Bergen-Belsen*. London: Jonathan Cape, 2005.

Simon, Amy: *Emotions in Yiddish Ghetto Diaries Encountering Persecutors and Questioning Humanity*. London: Routledge, 2023.

Szécsényi András: Magyar deportáltak útvonalai Bergen-Belsenbe (1944–1945) a tanúságtételek tükrében. In: Gecevényi Lajos (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest: Milton Friedman Egyetem, 2019. 175–191.

Vági Zoltán – Kádár Gábor: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest: Könyv&Kávé, 2017.

Wachsmann, Nikolaus: *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2015.